„Bez sociální politiky to nejde!“¹

*K výzkumu sociálněpolitické praxe
na území Protektorátu Čechy a Morava*

Radka Šustrová

Když Marie-Luise Reckerová pracovala na své disertaci o sociální politice v nacistickém² Německu za druhé světové války, kladla si jednu velice problematickou otázku: nakolik lze v souvislosti s třetí říší hovořit o sociální politice, když komplex sociálních opatření byl jednoznačně prostoupen rasovou ideologií a byla jí podřízena i sama praktikovaná politika?³ Na české straně řešila podobné dilema i Dana Ševcová-Musilová, která při výzkumu dělnictva v kovoprůmyslu narazila na skutečnost, že „nacisté na jedné straně připravovali konečné řešení české otázky a na straně druhé se pokoušeli vytvářet iluzi normálního chodu života v protektorátě“.⁴ Jinými slovy, nacistická obdoba britského Beveridgeova plánu sice deklarovala snahu o v jistém smyslu rovné zabezpečení obyvatel, avšak za podmínky, že splňují určitá rasová kritéria. Sociální podpora a péče zkrátka nebyly určeny všem, což generuje

-
- 1 Za kritické poznámky k textu děkuji Lu Seegersové, Janu Vajskebrovi, Davidu Hubenému a Ondřeji Cinkajzlovi. Pro citát v nadpisu je použit titulek článku „Ohne Sozialpolitik geht es nicht!“, uveřejněného v *Monatshefte für NS-Sozialpolitik*, roč. 6, č. 1–2 (1939), s. 4 n.
 - 2 V textu používám výrazy „nacismus“ a „nacionální socialismus“ jako rovnocenné ekvivalenty, které jsou běžně zavedené v nejnovější světové historiografii pro vymezení politické a ideologické orientace Německa v letech 1933–1945.
 - 3 RECKER, Marie-Luise: *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*. München, Oldenbourg 1985.
 - 4 ŠEVECOVÁ-MUSILOVÁ, Dana: *Sociální postavení kovoprůmyslového dělnictva v letech nacistické okupace českých zemí*. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1989, s. 36.

paradoxní spojení mezi rasistickou diktaturou se sklony k tvrdé politické represí a úsilím uspokojovat sociální požadavky poměrně velké části obyvatelstva. Obecně pozitivně vnímaný výraz „sociální politika“, jak jej známe dnes, jako by tedy vůbec nepatřil do slovníku, který používáme, když hovoříme o nacismu a nacistické okupaci. Je tomu ovšem právě naopak. Sociální politika se stala významným mobilizačním prvkem, který skrze preferování vybraných sociálních skupin určoval, co je společnost a kdo je její součástí. Reckerová tak sice v souvislosti s původním německým územím (*Altreich*) hovoří o preferenci německého obyvatelstva coby příjemců této podpory a péče, s menší jednoznačností je ale možné toto tvrzení použít pro její rozsah a distribuci i na území řady evropských okupovaných zemí.

Česká historiografie doposud věnovala sociální politice v období Protektorátu Čechy a Morava velice málo zájmu, a pokud ji tematizovala, pak takřka výhradně jako „sociální demagogii“ v kontextu snah nacistického Německa germanizovat protektorátní (české) obyvatelstvo.⁵ Nejobsáhlejší historiografický příspěvek k protektorátní sociální politice nabídl již na konci padesátých let Václav Král, jehož třísvazková, ideologicky však silně poznamenaná práce měla ambici stát se souhrnným zpracováním sociálního a hospodářského vývoje na území Čech a Moravy v letech 1938 až 1945.⁶ Kromě hlavního argumentu o podmanění dělnické třídy okupačním režimem se toto dílo vyznačuje zejména nepřehledným členěním a velice obtížnou verifikací uvedených statistik. I když existuje vedle Královky trilogie i řada dalších, kratších textů,⁷ do výzkumu sociální politiky v protektorátu významněji zasáhli pouze Miroslav Kárný a Dana Ševcová-Musilová, v posledních letech pak dílčími příspěvky i Lenka Kalinová a Jakub Rákosník.

Nejčastější výkladová linie vysvětlovala existenci sociálněpolitických opatření na území protektorátu jako snahu *zmást*, či dokonce *svést* Čechy z jejich národní cesty, již byli doposud neochvějně věrni, a za hlavního aktéra této demagogické strategie označovala Reinharda Heydricha, důsledně dbajícího na svou pověst tvůrce „pozitivní politiky“. V duchu této interpretace tak například Miroslav Kárný dokazoval neschopnost německých úředníků pracovat se statistickými daty o vývoji mezd, cen a životních nákladů, aby na partikulárních příkladech vyvrátil představu, že Heydrichova éra přinesla zlepšení materiálního postavení protektorátního dělnic-

5 Systematický výklad germanizačních praktik, resp. představ o řešení „české otázky“, spočívajících zejména v půdní a osidlovací politice, viz BRANDES, Detlef: „*Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme*“: NS-„Volkstumspolitik“ in den böhmischen Ländern. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, sv. 125.) München, Oldenbourg 2012.

6 KRÁL, Václav: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. 1–3. Praha, Československá akademie věd 1957–1959.

7 Viz HOUSER, Jaroslav: Die nazistische Ideologie und die Sozial Politik zur Zeit der Okkupation der Tschechoslowakei. In: *Anzeiger der phil.-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, roč. 8, č. 1 (1967), s. 174–193; PRŮCHA, Václav: *Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–1945*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1970; *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1961.

tva.⁸ Zdá se ovšem, že se Kárný vyrovnával spíše s tradovanými mýty o dělnickém blahobytu za Heydricha než s reálnou sociálněpolitickou praxí v protektorátu.

S určitým odstupem a mnohem komplexněji přistoupila k výzkumu sociální politiky v protektorátu Dana Ševcová-Musilová, která se na přelomu osmdesátých a devadesátých let pokoušela zachytit do jisté míry celistvou soustavu tehdejších sociálněpolitických opatření. Musilová se zajímala nejen o politiku práce, ale kladla si také otázky týkající se oblastí bydlení či zdravotnictví. Ačkoli i v těchto pracích se objevuje téměř tradiční výkladový model znázorňující pomyslný souboj Čechů a Němců na poli sociální politiky, v němž Češi zvítězili, neboť nacisty nastraženou lest prohlédli, jejím textům nelze upřít věcnost a snahu o analýzu v širším kontextu socioekonomického vývoje. I přes tyto nepochybné klady přichází Musilová se standardním a v zásadě téměř modelovým vyprávěním, podobně jako její předchůdci, a přiklání se k hodnocení sociálněpolitických opatření z pohledu plánovaného „řešení české otázky“. Při realizaci sociální politiky v protektorátu tak podle Musilové okupační orgány sledovaly tři základní cíle: zaprvé zajistit bezporuchový chod výroby v protektorátu, zadruhé získat díky sociální demagogii stoupence v řadách dělnictva a zatřetí odstranit veškeré sociální vymoženosti, které si pracující vydobyli za první republiky.⁹ Vzhledem k současnému stavu výzkumu lze ovšem plně souhlasit jen s první uvedenou tezí, zatímco další dvě odpovídají zjednodušujícímu pohledu české historiografie. Své ostatní dílčí, avšak tematicky pestré studie již bohužel Musilová nezhodnotila do souhrnného zpracování této problematiky a setrvala u tématu dělnictva v kovoprůmyslu.¹⁰

Dějiny válečné sociální politiky, či přesněji politickým myšlením o sociálních otázkách, se zabývala rovněž Lenka Kalinová při rozboru představ domácího odboje o budoucím sociálněpolitickém programu osvobozeného Československa.¹¹ Sociálněpolitické téma nicméně otevírala v souvislosti s poněkud tradičním předmětem většiny odborných studií k dějinám protektorátu, totiž odbojem a jeho programatickým myšlenkovým vývojem. Ani Jakub Rákosník se nevěnoval explicitně

8 Viz KÁRNÝ, Miroslav: K otázce sociální demagogie v Heydrichově protektorátní politice. In: *Slezský sborník*, roč. 82, č. 1 (1984), s. 1–22; podobně také TÝŽ: Hlavní rysy okupační politiky Reinharda Heydricha. In: KÁRNÝ, Miroslav – MILOTOVÁ, Jaroslava – KÁRNÁ, Margita (ed.): *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*. Praha, Tisková, ediční a propagační služba 1991, s. 5–53.

9 ŠEVECOVÁ, Dana: Sociální politika nacistů v takzvaném protektorátu v letech 1939–1945 a její vliv na postavení českých pracujících. In: *Dějiny socialistického Československa: Studie a dokumenty*, sv. 7: *Ke 40. výročí osvobození Československa sovětskou armádou*. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1985, s. 170.

10 Viz ŠEVECOVÁ-MUSILOVÁ, D.: *Sociální postavení kovoprůmyslového dělnictva v letech nacistické okupace českých zemí* (viz pozn. 4); TÁŽ: Byty a úroveň bydlení v letech 1939–1945: Příspěvek k výzkumu každodennosti. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, sv. 12. Praha, Historický ústav ČSAV 1991, s. 91–104; TÁŽ: Zásobování a výživa českého obyvatelstva v podmínkách válečného řízeného hospodářství (1939–1945). In: *Slezský sborník*, roč. 89, č. 3–4 (1991), s. 255–266.

11 KALINOVÁ, Lenka: *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004.

protektorátnímu období, nýbrž při výzkumu poválečného vývoje sledoval i jeho kontinuitu s lety předcházejícími.¹² Dosavadní stav historiografického zpracování tak naznačuje, že schází jednak vlastní systematický výklad vývoje sociální politiky v letech 1938/1939 až 1945, jednak i snaha zasadit dějiny protektorátu do širších říšskoněmeckých souvislostí,¹³ takže tu máme co do činění s dvojitě oddělenou historií: českou (protektorátní) a německou (říšskou).¹⁴ Přestože tedy existující badatelské výsledky naznačují úzké propojení sociální politiky s touhou po přetváření společnosti, je poněkud iritující, že ani v náznamech neznáme podobu těchto strategií – kromě jediné, a tou je germanizace.

Jistá výše nastíněná jednotvárnost v argumentaci, nesystémovost výkladu a striktní omezování na pouze etnický český obyvatelstvo (respektive české dělnictvo)¹⁵ představují hlavní nedostatky dosavadních výsledků české historiografie k problematice sociální politiky na území Protektorátu Čechy a Morava. Na tyto nepřehlédnutelné limity české, respektive československé historiografie upozornil v šedesátých letech historik Jan Tesař, když se vymezil vůči koncepci Tomáše Pasáka jednostranně analyzující protektorátní okupační politiku, aby tak poukázal na nejednoznačnost, a především na další možné roviny interpretace, které historici doposud důsledně přehlíželi.¹⁶ Ačkoli Tesařův a Pasákův „spor o Eliáš“ směřuje pozornost k tématu kolaborace, rovněž vypovídá o základních výkladových schématech, s nimiž velká část historiků zabývajících se dějinami protektorátu dodnes pracuje. I přes nepo-

12 Srv. RÁKOSNÍK, Jakub: *Sověťizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010; TÝŽ: Dlouhá 30. léta (1929–1945): Konceptuální přístupy k transformaci modernity. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 7, č. 2 (2010), s. 222–238.

13 Jediným dosavadním pokusem o propojení protektorátního a říšského prostředí je nejnovější práce Jaromíra Balcara a Jaroslava Kučery o hospodářském vývoji českých zemí od druhé republiky po lidovědemokratické Československo: BALCAR, Jaromír – KUČERA, Jaroslav: *Von der Rüstammer des Reiches zum Maschinenwerk des Sozialismus: Wirtschaftslenkung in Böhmen und Mähren 1938 bis 1953*. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, sv. 128.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2013.

14 Jistou výjimku v tomto ohledu tvoří pouze texty Jaroslava Housera, který se pokouší protektorát vnímat v takovém širším kontextu (HOUSER, J.: Die nazistische Ideologie und die Sozial Politik zur Zeit der Okkupation der Tschechoslowakei – viz pozn. 7).

15 V souvislosti se zintenzivněním výroby a důslednou redistribucí pracovních pozic docházelo k nepochybnému početnímu nárůstu pracovníků v dělnických profesích, zejména pak po vydání nařízení o pracovní mobilizaci v únoru 1943. Výzkum dělnictva by tak mohl obsáhnout velice početnou skupinu obyvatel žijících na protektorátním území (resp. pocházejících z protektorátu v případě nasazení v říši), jež by takřka mohla být vydávána za „protektorátní společnost“. Tento směr bádání by ovšem velice pravděpodobně předem rezignoval na národnostní aspekty protektorátní reality.

16 Srv. diskusi Jana Tesaře a Tomáše Pasáka na stránkách časopisu *Dějiny a současnost* v roce 1968: TESAŘ, Jan: „Záchrana národa“ a kolaborace. In: *Dějiny a současnost*, roč. 10, č. 5 (květen 1968), s. 5–9 (přetištěno in: TÝŽ: *Traktát o „záchraně národa“: Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace*. Praha, Triáda 2006, s. 291–303); PASÁK, Tomáš: Generál Eliáš a problémy kolaborace. In: *Dějiny a současnost*, roč. 10, č. 6 (červen 1968), s. 33–37; TESAŘ, Jan: Spor o hrdinu naší doby. In: *Tamtéž*, č. 9 (září 1968), s. 44 n. (přetištěno in: TÝŽ: *Traktát o „záchraně národa“*, s. 304–307).

chybnou existenci řady nových a podnětných příspěvků k dějinám českých zemí v době okupace je třeba konstatovat, že Tesařova kritika je v zásadě stále adekvátní a lze ji vztáhnout mimo jiné i k hodnocení stavu výzkumu sociální politiky. V přehlížení sociálněpolitických opatření v protektorátu, popřípadě v jejich často více než zjednodušující interpretaci, spočívá příčina dosud velice limitujícího poznání protektorátní společnosti.¹⁷ Větší otevřenost k novým otázkám, k níž Tesař v jistém smyslu vybízel, postrádá i současný výzkum sociální politiky v protektorátu.¹⁸

Popsat její vývoj na protektorátním území v ucelené podobě je ovšem relativně nesnadný úkol. Sociální politika je jednak z hlediska jednotlivých systémových pilířů obsáhlým a v dané době diferencovaně se rozvíjejícím oborem, jednak ji soustavně ovlivňovala řada vnějších faktorů, které se obtížně vtěsnávají do výsledné analýzy. Rodinná, vzdělávací, bytová politika, oblast zdravotnictví, politika zaměstnanosti a formy a úroveň sociálního zabezpečení, jakož i proměna státního uspořádání, snahy o zakomponování protektorátu do říšského prostoru či v neposlední řadě válečný konflikt, jemuž se postupem času podřizovala veškerá stávající politická, hospodářská nebo kulturní politika, představují z tohoto hlediska pouze základní aspekty protektorátního období. Sociální politika tak neusilovala jen o zajištění relativně bezproblémového chodu hospodářství a základních, nezbytných sociálních potřeb protektorátní společnosti (například alespoň minimální zdravotní péče), zájem nacistických špiček pochopitelně směřoval dál. Profilovým segmentem sociální politiky se v dané době stala oblast pracovní politiky, tedy distribuce pracovních sil a politika zaměstnanosti,¹⁹ jež byly po hospodářské krizi ve třicátých letech velmi citlivou součástí strategie státu. Postupné a úplné odstranění nezaměstnanosti v roce 1942 tak mělo demonstrovat úspěch, jemuž předchází republiky nebyly s to konkurovat. *Nacistická* sociální politika, velice často připodobňovaná, či dokonce identifikovaná s politikou práce (*Arbeitspolitik*), se sebevědomě prezentovala jako politika ve prospěch všech pracujících, politika, pro niž je socialismus konstitutivním prvkem.

Nacistický režim veřejně deklaroval, že nacionální socialismus je určitou syntézou nacionalismu a socialismu a že německá společnost je ztělesněním společenství kla-

17 Je ovšem třeba připustit, že zpracování základní faktografie dějin Protektorátu Čechy a Morava, o niž usilovali v rámci svého dlouholetého výzkumu zejména Jan Gebhart a Jan Kuklík, tvoří nepostradatelný krok vstříc dalším analýzám na poli tehdejších sociálních a kulturních dějin (srv. GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 15a a 15b. Praha – Litomyšl, Paseka 2007).

18 Srv. KUČERA, Jaroslav – ZIMMERMANN, Volker: Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační politiky v Čechách a na Moravě: Několik úvah u příležitosti vydání jedné standardní publikace. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 (2009), s. 112–130. Onou standardní publikací zde autoři mínili právě Gebhartovy a Kuklíkovy dějiny protektorátu.

19 Srv. BECKER, Steffen: *Von der Werbung zum „Totaleinsatz“: Die Politik der Rekrutierung von Arbeitskräften im „Protektorat Böhmen und Mähren“ und der Aufenthalt tschechischer Zwangsarbeiter und -arbeiterinnen im Dritten Reich 1939–1945*. Tato disertace byla zveřejněna prostřednictvím berlínského internetového nakladatelství Dissertation.de v roce 2005 (www.dissertation.de).

doucího důraz na rovnost a službu společnosti.²⁰ Tyto vysoké cíle ovšem nebyly a ani neměly být uskutečněny. Sociální politika se rozvíjela v jasně vytyčených hranicích a její pozitivní role byla omezena pouze na určitou část společnosti. Realizovala se ovšem v těsné součinnosti s dobovým projektem označovaným jako „národní společenství“ (*Volksgemeinschaft*),²¹ a proto lze toto její propojení – s ohledem na novou konstelaci sociálních vztahů v říši i protektorátu – považovat za rozhodující i pro historiografický výzkum. Postavení v nově utvářených sociálních vztazích, a tedy i v „národním společenství“, bylo určující pro přístup k sociálním, materiálním, politickým a kulturním institucím a z nich plynoucím požitkům.

Záměrem tohoto příspěvku není na několika stranách nastínit hlavní vývojové trendy v socioekonomické oblasti na protektorátním území a napravit tak neutěšený stav bádání, trvající již několik desítek let, nýbrž naznačit možný směr výzkumu, který by mohl otevřít mnohem komplikovanější, ale z pohledu sociálních dějin také podstatnější otázky. Analýza sociální politiky může nejen směřovat k poznání forem a rozsahu daných opatření, ale i mnohé říci o sociální transformaci, ať už řízené shora nebo probíhající souběžně a spontánně uvnitř společnosti. Můžeme se ovšem také ptát, nakolik účinná byla vnitřní integrační síla nového společenského uspořádání, komu nový systém toleroval a komu zakazoval vstup do veřejné sítě sociálních vztahů či kdo dostal šanci vznášet své nároky.

V následujícím textu nejdříve načrtnu dobový společenský rámec reprezentovaný konceptem *Volksgemeinschaft*, v němž se utvářely a realizovaly představy o smyslu a funkci sociální politiky. V další části se zaměřím na obsahové vymezení pojmu „sociální politika“ v podobě, jak jej chápali nacističtí teoretici po roce 1933. Nakonec se pokusím definovat nově utvářené sociální poměry a naznačit možnosti jejich analýzy v oblasti realizace sociální politiky na území Protektorátu Čechy a Morava.

„*Volksgemeinschaft*“ jako společenský rámec

Německá sociální politika, která ve druhé polovině třicátých let získala renomé zejména díky regulaci rekordní nezaměstnanosti v době velké hospodářské krize,²²

20 Tento snad nejbanálnější výklad sociálního založení nacismu se objevuje v celé řadě dobových publikací. Představil jej např. vedoucí Německé pracovní fronty (*Deutsche Arbeitsfront*) Robert Ley (LEY, Robert: *Unser Sozialismus – der Haß der Welt*. Berlin, Verlag der Deutschen Arbeitsfront 1940, s. 3).

21 K překladu výrazu *Volksgemeinschaft* se obvykle používá termín „národní společenství“. Obsahově mnohem přesněji se ovšem s jeho překladem vypořádal Timothy W. Mason, který používá výraz „národně-rasové společenství“ (*national-racial community*). Ještě o krok dále pak postoupil John Connolly, který striktně užívá výraz „rasové společenství“ (*racial community*), čímž upozorňuje, že „rasová“ složka měla mnohem podstatnější úlohu, než jí je obvykle přisuzováno. Vzhledem k zažitému obecnému úzu se budu v tomto článku nadále držet překladu „národní společenství“.

22 Často zmiňovaný úspěch nacistů při redukci nezaměstnanosti v kritických letech velké hospodářské krize ovšem již dříve relativizoval Timothy Mason (MASON, Timothy W.: *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the „National Community“*. Ox-

se stala takřka esenciálním prvkem rasově a národnostně definované společnosti. *Volksgemeinschaft*, klíčový termín nacistické politické teorie ztělesňující utopickou vizi společnosti, nebyl ovšem původně nacistický, neboť s ním pracovaly všechny politické strany ve Výmarské republice.²³ Vlastním přičiněním nacistů ovšem získal nový rozměr. Ztratil veškerý celospolečenský integrační potenciál, o nějž usilovaly strany pravice, levice i středu, a stal se výrazem exkluzivity nového režimu zdůrazňující zejména skupinu vyloučených. Židovské obyvatelstvo jako primární objekt těchto vylučovacích snah se tak ocitlo mimo společenské dění a bylo označeno za cizí element (*Gemeinschaftsfremden*). K vyloučení docházelo nejen na základě rozšířeného antisemitismu, který byl konstrukčním prvkem nacistického pojetí „národního společenství“, ale také z důvodu údajné politické nespolehlivosti a nepřizpůsobivosti. Integrační rozměr tohoto projektu se tím úměrně zmenšil na skupinu obyvatelstva, jež se směla stát součástí nové německé společnosti, svůj potenciál v tomto směru ale zcela jistě neztrácel docela. Jeho neodmyslitelnou součástí se totiž na druhé straně stal proces sociální inkluze a nejrůznější podoby nátlaku.

Podle nacistů měl nový sociální projekt *Volksgemeinschaft*, zdůrazňující rasovou segregaci a egalitární hodnoty mezi členy vybrané skupiny obyvatelstva, nahradit existující třídní společnost. Ještě před několika lety si řada historiků jen s obtížemi dokázala představit tento termín jako analytický nástroj při výzkumu nacionálního socialismu.²⁴ Koncept *Volksgemeinschaft* byl vnímán výhradně jako ideologicko-propagandistický konstrukt, který nemohl dojít ve své době naplnění. Ani nejnovější výzkumy netvrdí opak, nacházejí však jeho badatelský potenciál a analytickou hodnotu. Dobová propaganda využívala pojem *Volksgemeinschaft* pro potřeby stmelení německého národa, působil tudíž jako významný integrační prvek. Sám o sobě ovšem obsahoval dvě protichůdné tendence: jednak hovořil o jednotném společenství s patřičným důrazem na jeho egalitární hodnotu, jednak vyjadřoval jeho velice exkluzivní charakter. Faktická sociální nerovnost byla zahalena rouškou „národního společenství“, jehož členové si byli a měli být nadále rovni. Současně ale nikdo neskrýval, že toto společenství není určeno všem a že o příslušnosti k němu nerozhodují sami jednotlivci, nýbrž vládnoucí režim a jeho vedoucí politické síly. Příslušnost k rasově vymezenému „národnímu společenství“ však poskytovala možnosti, jak vylepšit své sociální a materiální postavení v nacistickém režimu.

ford – New York, Berg 1997). Podobně kriticky se k „hospodářskému zázraku“ nacistického Německa vyjádřil např. i Albrecht Ritschl (RITSCHL, Albrecht: Hat das Dritte Reich wirklich eine ordentliche Beschäftigungspolitik betrieben? In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, roč. 44, č. 1 (2003), s. 125–140).

23 Srv. WILDT, Michael: Die Ungleichheit des Volkes: „Volksgemeinschaft“ in der politischen Kommunikation der Weimarer Republik. In: BAJOHR, Frank – WILDT, Michael (ed.): *Volksgemeinschaft: Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 2009, s. 24–40.

24 Srv. diskusi mezi Ianem Kershawem a Michaelem Wildtem o možnostech a limitech badatelského využití konceptu *Volksgemeinschaft*: KERSHAW, Ian: „Volksgemeinschaft“. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 59, č. 1 (2011), s. 1–17; WILDT, Michael: „Volksgemeinschaft“. Eine Antwort auf Ian Kershaw. In: *Zeithistorische Forschungen*, roč. 8, č. 1 (2011), s. 102–109.

Z promyšlených možností současného analytického využití konceptu *Volksgemeinschaft*²⁵ vykrytalizovaly v poslední době tři dominantní přístupy.²⁶ Zaprvé může sloužit k charakterizaci měnících se společenských a mocenských poměrů (*nationalsozialistische Ordnung*) a být interpretován jako zásadní termín sociální praxe, který z ryze analytické perspektivy nevytváří žádnou pevně danou sociální formaci. Zadruhé může pomoci popsat exkluzivitu a inkluzivitu jako typické atributy nacistické společnosti, implikující zejména rasovou diskriminaci, pronásledování a vyhlazování. A konečně by mohl být také výrazem určité emocionální integrace a mobilizační síly režimu, obsahující příslib lepší – částečně též spravedlivější – společnosti. V této nové podobě naznačuje práce s pojmem *Volksgemeinschaft* zajímavou epistemologickou změnu perspektivy v historiografii nacionálního socialismu, a to odklon od „velkých vyprávění“ a směřování ke kulturním dějinám politiky.²⁷

Uvnitř společenského rámce označovaného jako *Volksgemeinschaft*, který nově utvářel sociální vztahy v nacistickém Německu, se odehrávaly nejrůznější formy a strategie vnitřního i veřejného zápasu o národní, rasovou či jednoduše prorežimní příslušnost. Rasově a národně de-

Ich bin aus der Volksgemeinschaft ausgestoßen! – Jsem vyloučena z národního společenství! Apriorní vyloučení se týkalo výhradně židovského a romského obyvatelstva (foto z přebalu knihy Volksgemeinschaft: Neue Forschungen zur Gesellschaft der Nationalsozialismus v edici Franka Bajohra a Michaela Wildta. Frankfurt/M., Fischer 2009)

25 Přehledné shrnutí současných diskusí o konceptuálním využívání termínu *Volksgemeinschaft* viz SCHMIECHEN-ACKERMANN, Detlef: Einführung. In: TÝŽ (ed.): „Volksgemeinschaft“: Mythos der NS-Propaganda, wirkungsmächtige soziale Verheißung oder soziale Realität im „Dritten Reich“? Paderborn, Schöningh 2012, s. 13–53.

26 Viz KERSHAW, I.: „Volksgemeinschaft“, s. 3; NOLZEN, Armin – SÜNKER, Heinz: Nationalsozialismus. In: OTTO, Hans-Uwe – THIERSCH, Hans (ed.): Handbuch: Soziale Arbeit. München, Ernst Reinhardt 2011, s. 989.

27 Viz WILDT, M.: „Volksgemeinschaft“, s. 108. Současný trend pracovat s pojmem *Volksgemeinschaft* a hledat jeho hlubší analytickou rovinu naznačuje i aktuální projekt čtyř dolnosaských univerzit, které ustanovily výzkumné kolegium s názvem *Nationalsozialistische „Volksgemeinschaft“? Konstruktion, gesellschaftliche Wirkungsmacht und Erinnerung vor Ort* (blíže k tomu viz <http://www.foko-ns.de/>).

finované společenství nejenže využívalo svůj mobilizační apel k pokusu o integraci vybraných sociálních skupin, ale umožňovalo jeho aktérům i artikulaci nejrůznějších žádostí, potřeb či nároků. Jakým způsobem pojem *Volksgemeinschaft* skutečně pronikal do argumentace a běžné komunikace obyvatelstva, naznačuje unikátní příklad jeho vzývání a využívání německým obyvatelstvem města Eisenach v Generálním gouvěrnementu (tedy okupovaném Polsku), které v polovině devadesátých let detailně analyzoval historik John Connelly.²⁸

Analytický význam konceptu *Volksgemeinschaft* zdá se opravdu nespočívá ve výzkumu jeho vlastního propagandistického využití, nýbrž ve sledování nové sociálněpolitické praxe, která jeho zavedení provázela.²⁹ Slovy německého sociálního historika Alfa Lüdtkeho, jde o „formy, kterými si lidé ‘osvojují’ ‘svůj’ svět“, jimiž přijímají nově nastavené sociální vztahy za vlastní a uvnitř kterých se nově učí jednat, přemýšlet a formulovat své požadavky. Tyto nově vytvořené podmínky jsou navíc vnímány primárně subjektivně a jejich „osvojení“ může být odlišné a měnit se.³⁰ Vlastní změnu v sociálních vztazích v nacistickém Německu pak více než dostatečně reprezentují rasové a politické perzekuce, především pak genocidní praktiky na židovském a romském obyvatelstvu. Sledování mocenské praxe, jejích praktik, založení a proměn, jak o to usiloval historik Michael Wildt, směřuje pozornost primárně ke vnitřním celospolečenským procesům spíše než k přímému uplatňování moci ze strany nacistických autorit. Společnost byla doslova stržena politickou transformací a „sebezmocněna“ (*Selbstmächtigung*) k vlastnímu konání ve jménu „národního společenství“: „Exkluze německých Židů z národního společenství – rozsáhlé a státními opatřeními nařízené vyloučení právě tak jako jejich každodenní vyčlenění – nevytyčovala antisemitské hranice, aniž by se dotkla nežidovské části [obyvatelstva]. Tato každodenní praxe exkluze změnila samotnou společnost.“³¹

Nově vymezené badatelské využití konceptu *Volksgemeinschaft* otevírá prostor pro výzkum transformace společnosti, „nového řádu“ (*Neue Ordnung*), jenž se podílel na řízení každodenní sociální praxe.³² V této podobě proto mohl – ale i nemusel – proniknout do artikulace nejrůznějších žádostí a proseb ze strany obyvatelstva. Pokud se tak stalo, byl nejčastěji vzýván za účelem dosažení vlastního prospěchu. Žadatelé tak vědomě využívali veřejně deklarovaný slib, že potřeby členů společnosti („národního společenství“) budou uspokojeny, a jeho jménem žádali naplnění tohoto slibu. Argumentace odvolávající se na *Volksgemeinschaft* vyjadřovala také snahu

28 CONNELLY, John: The Uses of Volksgemeinschaft: Letters to the NSDAP Kreisleitung Eisenach, 1939–1940. In: *The Journal of Modern History*, roč. 68, č. 4 (1996), s. 899–930.

29 Sociální praxi označil rovněž Michael Wildt za nejperspektivnější analytické využití tohoto konceptu (WILDT, M.: „Volksgemeinschaft“, s. 106 n.).

30 LÜDTKE, Alf: Einleitung: Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte. In: TÝŽ (ed.): *Alltagsgeschichte: Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt/M. – New York, Campus 1989, s. 12 n.

31 WILDT, Michael: *Volksgemeinschaft als Selbstmächtigung: Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939*. Hamburg, Hamburger Edition 2007, s. 13 a 21.

32 Srv. též výkladový spis říšského ministra práce SELDTE, Franz: *Sozialpolitik im Dritten Reich, 1933–1938*. München – Berlin, Deutsche Verlagsbuchhandlung 1939.

o nové uspořádání v sociokulturní hierarchii. Tento projekt totiž ovlivňoval nejen veškeré společenské změny, ale co více, sám určoval, jakým směrem se mají tyto změny vyvíjet. Součástí této nové sociální praxe se stala rovněž „nová sociální politika“, respektive nové strategie sociálněpolitického charakteru vůči obyvatelstvu. Realizovány byly nejdříve na území staré Německé říše, později i v okupovaných oblastech. Samy o sobě ovšem nezajišťovaly jednotný vývoj na všech těchto územích, třebaže nově nastavená společenská kritéria tomu napomáhala. Ani Protektorát Čechy a Morava nebyl proto ušetřen podobných společenských proměn – naopak, byl konfrontován s měnícími se sociálními poměry, na něž muselo reagovat i protektorátní obyvatelstvo.

Nacistická sociální politika?

Projekt *Volksgemeinschaft* sloužil jako společenský rámec vzájemné interakce mezi státem a společností, který současně – slovy vedoucího informační kanceláře Ústavu pro výzkum práce při Německé pracovní frontě (*Arbeitswissenschaftliches Institut der Deutschen Arbeitsfront*) Richarda Bargela – dával sociální politice nový smysl. Nacistická reinterpretace sociální politiky a její úlohy ve společnosti tak nejčastěji pramenila z vymezení vůči původnímu výmarskému systému: „Nacionálněsocialistická sociální politika nechce obstarat lék pro trpící nouzi, nýbrž se chce postarat o to, aby ten, kdo plní své povinnosti vůči národnímu společenství, neupadl do nouze...“³³ Sociální politika se ovšem neměla stát pouhým ventilem sociálního napětí ve společnosti, ale měla napomoci tomuto jiskření předcházet. Její preventivní rozměr ji ovšem neměl stavět do podružné pozice vůči hospodářské politice, naopak se měla stát její svébytnou součástí.³⁴ O to více je pak zřejmé, jaký důraz kladli nacisté na sociální politiku a její realizaci i v době, kdy ve středu pozornosti stál zejména celosvětový válečný konflikt: „Pro náš stát je samozřejmé, že i když je válka, nesmí se sociální politika zastavit, že tedy péče o pracující musí být zachována.“³⁵

Právě „pracující“ sehrávali v tomto procesu velice podstatnou úlohu a sama „práce“ se stala nejdůležitějším pojmem sociální politiky. Velice brzy také pronikla do legislativních opatření, čímž se nepřímě potvrdilo, že převzetí moci nacisty bylo považováno za vstup do nové epochy sociální politiky nejen z hlediska nově utvářených institucí, ale také z pohledu pracovního práva. Důležitým dokumentem se stal zákon o řádu národní práce (*Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit*), vyhlášený

33 BARGEL, Richard: *Neue deutsche Sozialpolitik: Ein Bericht über Grundgedanken, Aufbau und Leistungen*. Berlin, Verlag der Deutschen Arbeitsfront 1944, s. 8 n.

34 Viz GERHARDT, Johannes: *Deutsche Arbeits- und Sozialpolitik*. Berlin, Duncker & Humblot 1939, s. 2.

35 MÜNZ, Ludwig: *Kriegsverpflichtete Sozialpolitik*. In: *Monatshefte für NS-Sozialpolitik*, roč. 7, č. 21–24 (1940), s. 249.

v lednu 1934, který upravoval poměry v průmyslových závodech a zaváděl do jejich vnitřní organizace vůdcovský princip.³⁶

Podle nově budovaného systému se tak sociální politika stala formou kompenzace za kvalitně odvedenou práci, za službu vykonanou pro „národní společenství“. Měla mít celospolečenský potenciál a podle Richarda Bargela představovala něco naprosto mimořádného: neměla brát ohled jen na chudé, nýbrž na celý národ (*das gesamte Volk*), měla usilovat o dosažení co nejlepší životní úrovně a její podstatou nemělo být pouhé obdarovávání obyvatelstva, nýbrž výzva směřovaná ke každému členu společenství, aby vzal svůj život zodpovědně do svých rukou.³⁷ Tvůrci nacistické koncepce sociální politiky tak jejím prostřednictvím chtěli překonávat společenské neduhy a plánovali vybudovat nové sociální poměry, jejichž primárním, nikoli však výhradním, kritériem byla rasová „způsobilst“.

Zcela zásadními pojmy sociální politiky v nacistickém pojetí se stala „práce“ (*Arbeit*) a „výkon“ (*Leistung*). Neměly sice tak silný exkluzivní charakter jako argument „rasy“, ale dávaly šanci všem „pracujícím“ vstoupit do nově utvářeného společenského rámce a získat v něm solidní postavení. Avšak rasová nevhodnost a neschopnost pracovat stály z hlediska sociální exkluze velice blízko sebe a u nacistů vzbuzovaly podobné antipatie. Takzvaný výkonnostní princip, tedy přiměřené a efektivní úsilí o zajištění dostatečného výkonu, se proto stal významným prvkem nového sociálního pořádku, který byl uskutečňován prostřednictvím práce: „Když německý člověk najde na základě práce a výkonu své místo v národním společenství, musí to vést také k novému etickému zhodnocení práce, která ... je podstatnou částí cesty, na níž se německý člověk učí rozvíjet kvalitu svých osobních vlastností.“³⁸ V charakteristice německé společnosti tak vedle výrazu *Volksgemeinschaft* sehrával stejně podstatnou roli i termín *Leistungsgemeinschaft* (výkonnostní společenství), kdy na základě výkonu docházelo k jistému poměřování členů společenství. Koncept „soutěže“ nejenže sliboval výkonným pracovníkům úspěch, ale stal se konstitutivním prvkem společenství, v němž neměly hrát žádnou roli společenské třídy a zděděná privilegia.³⁹ Zatímco úkolem státu bylo nabídnout práci, *povinnosti* (*Pflicht zur Arbeit*) a *právem* (*Recht auf Arbeit*) jednotlivce bylo vykonávat ji svými veškerými silami s vědomím, že tak činí ve prospěch celého národního kolektivu. Pracovní výkon představoval tudíž důležitý předpoklad příslušnosti k „národnímu společenství“. Kdo pracovat nechtěl či nemohl, nepřispíval tudíž žádnou formou k růstu národního blahobytu a automaticky se sám z projektu *Volksgemeinschaft* vylučoval.

V praxi ovšem sloučení egalitarismu, o němž se dobová propaganda vyjadřovala právě v souvislosti s „národním společenstvím“, a principu výkonu nebylo v zása-

36 Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit vom 20. Januar 1934. In: *Deutsches Reichsgesetzblatt*, ročník 1934, sv. 1, s. 122 (viz <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=dra&datum=1934&page=159&size=45>, staženo 15.1.2013).

37 BARGEL, R.: *Neue deutsche Sozialpolitik*, s. 10.

38 Tamtéž, s. 12.

39 Viz GEYER, Martin H.: Soziale Sicherheit und wirtschaftliche Fortschritt: Überlegungen zum Verhältnis von Arbeitsideologie und Sozialpolitik im „Dritten Reich“. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 15, č. 3 (1989), s. 390.

Výzvy k solidaritě napříč celým národem byly typické jak pro říšské (německé), tak i pro protektorátní (české) prostředí (repro z publikace Jana Gebharta a Jana Kuklíka Velké dějiny zemí Koruny české, sv. XVb. Praha – Litomyšl, Paseka 2007)

dě uskutečnitelné. Ohodnocení individuálního výkonu naopak vedlo k reprodukci mzdových rozdílů nejen ve srovnání preferovaných průmyslových odvětví (například kovoprůmyslu) s průmyslem spotřebním či zemědělstvím, ale difference vznikaly i uvnitř jednotlivých průmyslových podniků. Úsilí o co nejlepší výkon ve jménu „národního společenství“ reálně znamenalo vylepšení vlastní socioekonomické pozice. Kolektivní hodnoty se tak sice vytrácely, avšak záměr tvůrců této koncepce (zvýšení výkonu) i tak docházel svého naplnění.

Ačkoli práce a její distribuce stály na pomyslném žebříčku snad nejvýše, nacistická sociální politika se intenzivně angažovala i v jiných sociálněpolitických sektorech. V oblasti rodinné politiky pronikala do soukromé sféry a zajímala se o výchovu dětí od narození až po dospělost, promlouvala též k ženám, aby se ujaly své role ve společnosti coby matky a manželky. Nejintenzivněji ovšem usilovala o zajištění budoucnosti německého národa, a tedy i o soustavné zvyšování porodnosti německých rodin. Zatímco tedy preferovanými oblastmi sociální politiky v nacistickém Německu se stala pracovní, rodinná a podobně též zdravotní politika,⁴⁰ jindy režim ustupoval do pozadí, jako v případě bytové politiky a výstavby.⁴¹ Případná nejasnost v tom, co byla sociální politika a jaký byl její obsah, je tudíž pouze zdánlivá. Sociální politika v nacionálněsocialistické interpretaci představovala „soubor všech opatření a snah, které podniká stát a hnutí, aby veškerá životní síla národa byla udržena, zabezpečena a zvyšovala se“.⁴² V této dobové definici jsou obsaženy základní parametry sociální politiky realizované v Německu v letech 1933 až 1945. Říká, že aktérem sociální politiky není pouze stát jakožto hlavní poskytovatel ochrany (příslušná ministerstva a nižší úřady), ale existují i další subjekty či

40 Srv. např. MOUTON, Michelle: *From nurturing the nation to purifying the Volk: Weimar and Nazi family policy, 1918–1945*. New York, Cambridge University Press 2007; ECKART, Wolfgang Uwe: *Medizin in der NS-Diktatur: Ideologie, Praxis, Folgen*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 2012.

41 Srv. RECKER, Marie-Luise: *Sozialpolitik im Dritten Reich*. In: POHL, Harms (ed.): *Staatliche, städtische, betriebliche und kirchliche Sozialpolitik vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart, Steiner 1991, s. 245–267.

42 SCHULZ, Heinrich: *Sozialpolitik im neuen Deutschland*. Berlin, Deutsche Informations-Stelle 1941, s. 11.

organizace přidružené k nacistickému hnutí s těmito úkoly (odborová organizace, národní dobrovolnické iniciativy a podobně). V určitých oblastech se tedy stát, jenž měl plně ve své moci distribuci podpory a péče, *spoléhal* na další subjekty na poli sociální politiky. Druhým a pravděpodobně také významnějším aspektem v definici Heinricha Schulze je pojem „národ“. Právě jeho příslušníci měli mít nárok na sociální zabezpečení a výhody poskytované státem a dalšími organizacemi. A právě zde se otevírá klíčová otázka, která spoluurčuje charakter systému sociální podpory a péče: koho lze označit za objekt sociální politiky? Jinými slovy, ptáme se po referenční skupině příjemců podpory a péče.

Jednalo se o příslušníky německého národa, či přesněji „národního společenství“: „Německá sociální politika, jako vůbec veškeré německé politické jednání, se jak známo zakládá na národním principu. To znamená, že sociální politika má za úkol vytvořit a zajistit národu sociální pořádek odpovídající jeho životním zákonům a jeho charakteru.“⁴³ Německou sociální politiku v období nacionálního socialismu proto nelze ztotožnit s moderním pojetím sociálního státu ve smyslu obecného a soustavného zlepšování společenských poměrů a předcházení či eliminace důsledků negativních sociálních událostí, jako například stáří nebo nemoci.⁴⁴ Systém sociální podpory a péče sice existoval jak v nacistickém Německu, tak v Protektorátu Čechy a Morava, avšak s přihlédnutím k vysoce ambivalentní politice vůči různým společenským a etnickým skupinám a z ní vyplývajícím konsekvencím nemůže tato definice pro potřeby popsání záměrů nacistického režimu jakkoli obstát.⁴⁵

Při hledání smyslu nacisty praktikované sociální politiky, respektive jejích cílů, nemůžeme být úspěšní bez reflexe jejího dobového obrazu, způsobu jejího vnímání a její interpretace nacistickými sociálněpolitickými experty a teoretiky. Sociální politika jako autonomní součást státní politiky jimi byla hodnocena velmi vysoko, coby plnohodnotná a svým významem stejně podstatná politika jako politiky jiné. Ve svém snažení proto směřovala veškeré své aktivity ke dvěma základním cílům – k zajištění a „očistění“ národního ducha a k posílení obranyschopnosti státu. K oběma metám, k nimž se nacistické představy o sociální politice upínaly, se mělo dospět nejen posílením a ozdravením německých dětí a mládeže, ale také zajištěním dobré zdravotní kondice národa jako celku, jakož i důslednou výchovou k „národnímu společenství“.⁴⁶ Zatímco se tedy primárním cílem nacistických snah na původním říšském území stalo zlepšení životních podmínek výhradně členů „národního společenství“, situace na okupovaných a mnohdy národnostně heterogenních územích se zdá být komplikovanější a méně přehledná. Sociální politika jakožto důmyslný nástroj preference a perzekuce, jak o něm v souvislosti s jiným

43 BARGEL, R.: *Neue deutsche Sozialpolitik*, s. 5 (viz pozn. 33).

44 Srv. TOMĚŠ, Igor: *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*. Praha, Portál 2010, s. 27 nn.

45 Srv. rovněž BÜHLER, Theodor: *Deutsche Sozialwirtschaft: Ein Überblick über die sozialen Aufgaben der Volkswirtschaft*. Stuttgart, Kohlhammer 1943; TYŽ: *Von der Utopie zum Sozialstaat*. Stuttgart, Kohlhammer 1942.

46 Viz SCHUHMANN, Walter – BRUCKER, Ludwig: *Sozialpolitik im neuen Staat*. Berlin, Willy Rink und Bernard Krause (Verlag für Sozialpolitik) 1934, s. 15 n.

časovým obdobím hovoří Jakub Rákosník,⁴⁷ se dočkala tohoto „využití“ v nacistické éře v maximální možné míře.

Tento dvojí charakter sociální politiky vyjadřuje v daném případě právě skutečnost, že nacistická sociální politika měla na jedné straně viditelný integrační náboj a na straně druhé směřovala k cílenému společenskému znevýhodnění, či dokonce vyloučení. Pozitivní a negativní stránka sociální politiky byly přitom účelově propojeny. Historik Ulrich Herbert uvádí příklad bezúročných půjček pro mladé manželské páry, kvůli nimž museli žadatelé podstupovat lékařské vyšetření, zda nejsou zatíženi nejrůznějšími dědičnými či jinými chorobami. Výsledek zkoumání, kterému se podrobovali manželé s vyhlídkou na výhodné financování prvních společných let, tak sice zajistil úspěšným žadatelům zisk půjčky, ostatním ovšem mohl přinést nejen zákaz kýženého sňatku, ale také úřední „doporučení“ podstoupit sterilizaci.⁴⁸

Pro sociální politiku s přívlastkem *nacistická* je tak charakteristické především rasově podmíněné společenství osob, které byly objektem této politiky. Z toho důvodu lze sledovat její dvě praktikované linie, pro nacistický systém stejně příznačné a vzájemně se doplňující. Na jedné straně se těšili podpoře rasově „hodnotní“ členové „národního společenství“; stát dbal na zlepšení jejich životních a pracovních podmínek, podporoval jejich rodiny a usiloval o zvýšení porodnosti za účelem, aby se tato část společnosti početně rozrůstala. Současně zaujímal odlišný postoj k rasově „méně hodnotné“ části obyvatel, jejichž sociální nároky vědomě přehlížel, nebo její členy dokonce fyzicky likvidoval.⁴⁹ Pro rasově „způsobivé“ ovšem určitá naděje existovala a spočívala v cílevědomé službě a práci, jež mohla míru společenského vyloučení alespoň redukovat. Nakolik byla tato možnost reálná a jak striktní či propustné byly hranice společenské segregace, může naznačit praxe zavedená na území Protektorátu Čechy a Morava, na němž – jak česká historiografie často připomíná – docházelo k česko-německému poměřování sil a národní věrnosti.

Mezi Čechy a Němci

Když se 22. října 1939 obrátil Wilhelm Kunitscheck kvůli starosti o svou matku na oddělení pro říšské zásobování (*Abteilung Reichsversorgung*), jeho úmysly mohly i nemusely být upřímné. Tehdy byla jeho matka Anna již nějaký čas vdovou. Možnosti materiálního zvýhodnění určené pro příslušníky skupiny etnických Němců jí bezesporu nabízely vidinu řady sociálních zlepšení. Podmínkou ovšem bylo stvrzení této příslušnosti, které Anně Kunitscheckové i přes dvojí urgenci stále a stále nepřicházelo. Na vině prý byla zaneprázdněnost úředníků. Její syn proto nechtěl zbytečně otálet a zaslal omluvu zásobovacímu úřadu, že jakmile obdrží z brněnského oberlandrátu

47 Viz RÁKOSNÍK, J.: *Sověťizace sociálního státu*, s. 273–306 (viz pozn. 12).

48 Viz HERBERT, Ulrich: *Arbeiterschaft im „Dritten Reich“: Zwischenbilanz und offene Fragen*. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 15, č. 3 (1989), s. 334 n.

49 Tamtéž, s. 334.

potvrzení o příslušnosti jeho matky ke skupině *Volksdeutschen*,⁵⁰ předá je neprodleně danému úřadu. Zásobovací úřad však na Wilhelmovo další psaní nečekal a sám si od oberlandrátu vyžádal vyjádření k případu Anny Kunitscheckové. V lednu 1940 pak obdržel následující zprávu: „K tomu sděluji, že paní Kunitschecková, které se dostalo vzdělání v české škole a která hovoří pouze česky, nemůže být považována za českou Němku,“ a tudíž jí nemůže být přiznáno německé státní občanství⁵¹ – a v konečném důsledku tedy ani očekávaná výše podpory. Národní příslušnost, jež byla do té doby svobodnou volbou každého jedince, nyní nově a zcela autoritativně určoval stát, který tím vytvářel jasné společenské a národnostní hranice.⁵² Anna Kunitschecková jistě nebyla první ani poslední, která si chtěla svobodně vybrat, jelikož o přiznání říšskoněmeckého občanství zažádaly během okupace tisíce Čechů.⁵³ Podstatná je ovšem otázka po motivaci, která ji a všechny ostatní k tomuto úmyslu vedla.

Anna Kunitschecková si ovšem byla jistá jednou věcí: cítila se být součástí společenských procesů a věděla, že má dobré výchozí podmínky, aby povýšila ve společenské hierarchii. Pokud by byla židovského či romského původu, tato možnost by jí ani nemohla přijít na mysl. Prostřednictvím realizace protizidovských a protiromských opatření, která se stala charakteristickým prvkem nového protektorátního systému,⁵⁴ docházelo k postupnému začleňování Čech a Moravy do říšskoněmeckého prostoru. Nešlo pochopitelně o pouhé politické gesto, ale o hluboké podmanění politické, ekonomické, kulturní a sociální oblasti. Protizidovská nařízení však byla prvním významným kritériem, které mělo na tuto společenskou transformaci vliv. Židé a Romové se ocitali na samém okraji společnosti, aby z ní byli následně zcela vyloučeni. Tato exkluze se ovšem neodehrávala pouze na veřejných prostranstvích a formou zveřejňování nejrůznějších zákazů, ale také v socioekonomické sféře. Arizace židovského majetku doprovázely zvláštní úpravy daňové povinnosti pro Židy, Cikány a Poláky, naopak daňová osvobození se Židů vůbec netýkala. V roce 1943 byla rovněž v protektorátu zavedena takzvaná sociální vyrovnávací dávka, kterou museli povinně platit všichni Židé, Cikáni a Poláci a jež činila patnáct procent důchodu.⁵⁵

50 Jako *Volksdeutschen* byli označováni etničtí Němci žijící mimo území Německé říše.

51 *Bundesarchiv*, Berlin (BArch), fond (f.) Rechnungshof des Deutschen Reiches, signatura (sign.) R 2301/4412, Abteilung Reichsversorgung an den Herrn Oberlandrat in Prag, 17.4.1940.

52 Srv. BRYANT, Chad: *Praha v černém: Nacistická vláda a český nacionalismus*. Praha, Argo 2012.

53 Během nacistické okupace požádalo o říšskoněmecké občanství přibližně 300 tisíc Čechů. Po válce podalo žádost o obnovení československého občanství více než 140 tisíc „Čechů“ s říšským občanstvím, řadě z nich bylo vyhověno. (*Tamtéž*, s. 227 n.) K tématu viz rovněž FROMMER, Benjamin: *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu*. Praha, Academia 2010.

54 V souvislosti s ustavením protektorátního zřízení je ovšem třeba brát v potaz, že řadu protizidovských a protiromských opatření iniciovala již československá vláda za druhé republiky, takže vlastní proces transformace systému byl mnohem pozvolnější.

55 Viz PETRŮV, Helena: *Zákonné bezpráví: Židé v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha, Auditorium 2011, s. 128 n. Vládní nařízení č. 119 z 3.5.1943, o vybírání sociální vyrovnávací dávky v Protektorátě Čechy a Morava, bylo publikováno ve *Sbírce zákonů a nařízení Protektorátu*

Pokud tedy vůbec lze vztáhnout protektorátní sociálněpolitická opatření na židovské a romské obyvatelstvo, pak jediné v onom negativním výkladu, že neměly funkci podpůrnou, nýbrž výhradně vylučovací. Jestliže tedy sociální politika vůči těmto skupinám obyvatel nabývala výhradně negativní podoby, jak dokládají například texty Miroslava Kárného, nabízí se otázka, proč česká, potažmo československá historiografie vůbec připouští existenci sociálněpolitické soustavy na protektorátním území.

Ustavení Protektorátu Čechy a Morava v březnu 1939 jistě v mnoha směrech nemohlo znamenat jednoznačný zánik systému předchozího a bezprostřední vznik nového systému ze dne na den. To si uvědomovali také političtí představitelé třetí říše a protektorátu, a proto se v souvislosti s rozdělením Česko-Slovenska jednalo i o formě rozdělení sociálního systému, který na území tohoto státu ještě donedávna platil. Sociálními otázkami⁵⁶ se zabývala třetí podkomise v rámci jednání o hospodářském vyrovnání mezi různými částmi dřívějšího Česko-Slovenska, která směřovala především k plynulému rozdělení systému na dva oddělené celky, aniž by došlo k jejich narušení. Cílem bylo zachování kontinuity, která měla zajistit zejména funkčnost stávajícího systému do té doby, než do něj budou zakomponovány nové prvky odpovídající představám nacistických autorit.⁵⁷ Ovšem i zde režim poskytoval prostor nejrozličnějším iniciativám angažujícím se v sociální oblasti. Patřily sem nejen ryze německé organizace jako Nacionálněsocialistický svaz pro dobročinnost (*Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* – NSV) nebo Hitlerjugend, ale také

Hlavní představitel Německé pracovní fronty (Deutsche Arbeitsfront) Robert Ley na návštěvě Prahy 2. a 3. prosince 1939 (Národní archiv, Praha, Fotoarchiv K. H. Franka, inv. č. 159)

Čechy a Morava z roku 1943, s. 486–488. Podle paragrafu 7 tohoto vládního nařízení vybíraly tuto dávku finanční úřady a dávka poté připadla Protektorátu Čechy a Morava.

56 Předmětem jednání byly následující oblasti: 1) sociální pojištění, 2) zaopatření válečných poškozenců a pozůstalých, 3) podpora nezaměstnaných (zejména rozdělení odborových fondů), 4) nadace a fondy pro sociální účely, 5) závodní penzijní pokladny, 6) státní garance a půjčky (hypotéky) pro sociální účely včetně bytové výstavby a opatření k tvorbě pracovních míst, 7) bydlení (měšťanstvo, půjčky, běžné příspěvky), 8) hypotéky týkající se územně jak Protektorátu Čechy a Morava, tak Slovenského státu.

57 BArch, f. Reichsarbeitsministerium, sign. R 3901/20896, Der Reichsarbeitsminister an die Vorsitzenden der Unterkommissionen, Mitglieder der Unterkommission III (soziale Frage), an den Generalreferenten für das Protektorat Böhmen und Mähren, Betr. Wirtschaftliche Auseinandersetzung zwischen den verschiedenen Teilen der früheren Tschecho-Slowakei, Sitzung am 6. und 7. Juli 1939, 13.7.1939.

české národní nadační projekty jako Národní pomoc, Sociální pomoc nebo České srdce.⁵⁸ Na protektorátním území tak existovala poměrně rozvětvená sociálněpolitická soustava, kdo však byl jejím klientem?

Národnostní poměry v protektorátu zcela jistě nenabízely jednoduché řešení. Realizaci komplexního systémového opatření nebylo možné vzhledem k antisemitské povaze režimu prosadit a bylo nutné vytvářet různé sociálněpolitické strategie. Vedle přibližně dvoustetisícové menšiny českých Němců (*Volksdeutschen*) a dalších, menších národnostních minorit tvořili drtivou většinu obyvatelstva Češi, kteří sice platili za „pracovité a inteligentní dělníky“ a podle nacistických rasových expertů byli z poloviny „árijského“ původu, respektive dokonce disponovali „vyšší rasovou hodnotou“ než sudetští Němci,⁵⁹ stále však patřili do méně preferované skupiny Slovanů.⁶⁰ Zatímco židovské a romské obyvatelstvo stihlo jednoznačně vyloučení, situace českého obyvatelstva byla komplikovanější v tom, že z ní jednoznačně neplynulo, jaké postavení je v novém systému Čechům přisouzeno. Pokud na území staré Německé říše docházelo k přetváření sociálních vztahů, a tedy i sociálněpolitické praxe, v duchu projektu *Volksgemeinschaft*, v protektorátu muselo neodkladně dojít k určité úpravě tohoto konceptu, aby na něm mohli participovat nejen čeští Němci, ale také Češi. Příslušníci skupiny *Volksdeutschen* sice představovali početně omezenou a kulturně již ne ryze „germánskou“ komunitu, jejich zařazení do nového společenského rámce bylo přesto o mnoho pochopitelnější než v případě českého obyvatelstva. Češi museli být naopak v jistém smyslu do této nové společnosti přizváni a začleněni. Je ovšem otázkou, v jaké míře a s jakými vyhlídkami se tak opravdu stalo, a zda vůbec existovalo obecné povědomí o nabízených výhodách.⁶¹

Parametrům nové společnosti ovšem musely odpovídat nové programové prvky: „Nové pojetí úkolů sociální, a tedy i mzdové politiky je odrazem nové orientace v uspořádání lidských vztahů (nové organizace). Sociální otázka přestává být otázkou jenom dělnickou. Rozšiřuje se na okruh všech pracujících. Sociální politika vy-

58 České srdce coby ústřední spolek pro sociálně-zdravotní péči českých krajanů nevykonávalo činnost na území Protektorátu Čechy a Morava, nýbrž ve Vídni, kde se zaměřovalo na ochranu matek a dětí, poručenství z povolání, prázdninovou péči, dětské domovy, péči ošacovací a podpůrnou, zdravotní péči a zajištění hřišť a cvičišť. Spolek byl subvencován československými a posléze protektorátními úřady. (*Národní archiv*, Praha (NA), f. Ministerstvo sociální a zdravotní správy, sign. A 1713, karton (k.) 3, Vídeň – České srdce.)

59 Viz CONNELLY, John: Slaves and Nazis: From Racial Theory to Racist Practice. In: *Central European History*, roč. 32, č. 1 (1999), s. 14 a 16.

60 Postoj nacistů k jednotlivým slovanským národům byl poměrně diferencovaný. Nejnižší postavení měli Rusové, Poláci a Ukrajinci, lépe na tom byli Srbové, které o něco převyšovali Češi. Na úplný vrchol tohoto pomyslného žebříčku řadili nacisté Chorvaty, Bulhary a Slováky. (Tamtéž, s. 10.)

61 Vránci debat o modernizaci a nacionálním socialismu dokazoval německý marxistický historik Rainer Zitelmann, že Hitlerův koncept společenské „rovnosti šancí“ (*Chancengleichheit*) je právě oním výrazem „modernity“ nacismu. Ačkoli režim tento pojem nepoužíval, Zitelmann v něm spatřoval vyjádření požadavku na zlepšení vzdělávacího systému či cílenou podporu dětí z chudých rodin. (Srv. FREI, Norbert: Wie modern war der Nationalsozialismus? In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 19, č. 3 (1993), s. 367–387.)

bočuje z kolejí čistě materialistických a chápe se všech stránek života (krása práce, ethika práce, radost z práce). Vytváří se *nové pojetí práce* a do popředí se staví idea spravedlivého hodnocení výkonu.⁶² Slova renomovaného experta na oblast sociální a hospodářské politiky Václava Verunáče naznačují jediné, a sice implementaci nových měřítek hodnocení, která od poloviny třicátých let formulovali němečtí teoretici. Princip výkonnostní mzdy, který vznikl plně v duchu ideje „výkonnostního společenství“, svědčí o uplatňování těchto měřítek v německém a českém prostředí. V protektorátu ovšem mohla mít mnohem podstatnější úlohu, protože naznačovala jistou propustnost na první pohled nepřekonatelné hranice: „Tento socialismus upravuje poměry v národní pospolitosti podle zásady výkonu. Lidé jsou nestejní, nerovní. Tento socialismus však dává každému zdatnému stejnou možnost vzestupu a uplatnění.“⁶³ Nad tím, nakolik byly ony možnosti pro všechny stejné a rovné, můžeme silně váhat, avšak výkon zřejmě opravdu znamenal způsob, jak se začlenit do nové společnosti. Za odevzdanou práci mělo přijít patřičné ohodnocení, a to nejen ve formě mzdy, ale i jiných požitků (například rekreace). O významu této kompenzace nebylo nejmenších pochyb: „Tento nový sociální řád rodí se v bolestech válečných, a i když ještě nelze přesně říci, jaké budou jeho formy, jedno je již jisté: bude to takový systém, který postaví práci na první místo lidských povinností a práv a také ji náležitě ocení a odmění.“⁶⁴

Vidina těchto výhod mohla zcela jistě působit motivačně a jejich adresáti ji velmi pravděpodobně též vítali. Sama o sobě také symbolizovala přijetí do nové společnosti, v níž existoval systém sociální politiky, ale ne všem bylo dovoleno na něm participovat. Ti, kteří svým pracovním úsilím k podpoře systému přispívali, obdrželi rovněž možnost z něj profitovat: „Blahobyt každého národa je dán souladem všech jeho sil fyzických i duševních, všech sil v továrnách, na polích, v dílnách a kancelářích. Přichází doba, která si váží každé práce, která se neohlíží na druh a jakost této

„Jídlo z jednoho hrnce“, Praha, 17. března 1940 – nejen nasytit, ale současně demonstrovat péči o všechny pracující a jejich rodiny (Národní archiv, Praha, Fotoarchiv K. H. Franka, inv. č. 289)

62 VERUNÁČ, Václav: Pět let sociálního hospodářství v Čechách a na Moravě. In: *Po pěti letech 1939–1944: K pátému výročí Protektorátu Čechy a Morava*, 15. III. 1944. Praha, Orbis 1944, s. 159.

63 KUBA, Oldřich: Nový socialismus. In: *Lidové noviny* (17.10.1940).

64 O nový sociální řád. In: *Hlas* (15.10.1940).

práce. Je přirozeno, že tato doba především bude pamatovati na ty, kteří pracují, ale jejichž práce nebyla dosud plně oceněna, i po stránce hmotné. Potřebujeme všude práci radostnou; té by nebylo, kdyby dělník neměl mzdy, které zasluguje. Nestačí tedy zůstat jen při účtě k práci, ať je jakákoliv. Pracujícím se musí dostat všeho, co potřebují a čeho si zaslouží.⁶⁵ Mobilizace českých pracujících ve prospěch nacistického Německa byla nejen klíčová pro hospodářství třetí říše, ale současně Čechům dávala možnost si v jistém momentu vybrat své společenské zařazení.

Abychom přiblížili a co nejvěrohodněji popsali sociální realitu v protektorátním prostředí, je nutné v souvislosti s realizací sociální politiky na tomto území hovořit o jejích různých dimenzích. Protektorát byl multinacionálním prostorem a přístup režimu k jednotlivým skupinám musel být tudíž nutně z jeho vlastní povahy ambivalentní. Pokud jde o charakter sociální politiky, nemělo by smysl generalizovat, naopak je zapotřebí hledat její variabilní podstatu a zkoumat společenské poměry v celém jejich rozsahu a ve všech jejich podobách. Z tohoto hlediska nečiní obtíže pouze Češi, ale částečně i obyvatelstvo německé, které se v protektorátu vyskytovalo minimálně ve třech specifických skupinách. České (protektorátní) Němce doplňovali říšští Němci a jejich krajané, kteří přicházeli za účelem kolonizace českého prostoru. Každopádně přitom platí, že jakkoli byli Němci nepochybně preferováni před Čechy, a to nejen z hlediska distribuce sociálních požitků, obě tyto nejpočetnější skupiny obyvatel patřily mezi příjemce sociální podpory a péče. Odpověď na otázku, proč to vůbec bylo možné, lze nalézt tehdy, když se pokusíme identifikovat, jaké k tomu měl režim motivy.

Sociální politiku coby důmyslný nástroj moci si pravděpodobně nelze odmyslet od zkoumaného období, které je prostoupeno zcela veřejně deklarovaným násilím. Na tomto přístupu by bylo možné pokusit se o konceptualizaci celé problematiky,⁶⁶ především pokud by se výzkum primárně zaměřil na ambivalentní zacházení s různými sociálními skupinami. Zde je ovšem používán pro negativní vymezení sociální politiky ve smyslu odpírání sociální podpory určité skupině obyvatelstva, a tedy jako jistá forma trestu. Problematika je tu nahlížena z perspektivy nátlaku a diskriminace, jimž byli vystaveni všichni, kteří vykonávali v jakémkoli ohledu protirežimní činnost, případně byli s takovými osobami nějak spojeni. To se týkalo například pozůstalých po osobách odsouzených stannými soudy k trestu smrti, jimž byly následně

65 KROUPA, D.: Každá práce jest čestná. In: *Stavba a dřevo*, roč. 3, č. 6 (červen 1944).

66 Tento výzkum by bylo možné teoreticky opřít o koncept „biopolitiky“. V kontextu sociální politiky jí lze rozumět jako extenzivnímu komplexu idejí, praktik a institucí zaměřujících se na péči, regulaci, disciplinaci a zdokonalení individuálního a kolektivního „těla“ populace. Biopolitika v tomto smyslu obsahuje medicínskou praxi od individuální terapie a režimu osobní hygieny až po velké projekty veřejného zdraví, podobně též sociálněpolitické programy jak na úrovni individuální péče o vybrané části populace, tak rozsáhlých a kvaziuniverzálních programů sociálního pojištění atd. (Viz DICKINSON, Edward Ross: Biopolitics, Fascism, Democracy: Some Reflections on Our Discourse about „Modernity“. In: *Central European History*, roč. 37, č. 1 (2004), s. 3 n.

odepřeny vyživovací příspěvky.⁶⁷ V širším pojetí bychom do této kategorie zařadili i opatření vůči Židům a Romům, proti kterým byla zaměřena „negativní“ sociální politika. V jejich případě se ovšem jednalo o apriorní vyloučení, a tak na otázku, zda je vůbec považovat za klienty sociální politiky, bychom měli odpovědět negativně.

Do zcela jiné situace se ovšem dostávali ti, na něž byla zacílena sociální politika ve formě sociální nabídky, o něž režim takto projevil zájem a kteří získali možnost jisté volby. Jednalo se především o ty, kteří byli shledáni jako rasově „způsobilí“ a současně měli předpoklady být režimu určitým způsobem prospěšní. Prostřednictvím sociální politiky k nim pronášely nacistické autority atraktivní výzvu „dáme vám sociální blahobyt, ale staňte se jedním z nás“, která signalizovala ochotu režimu k uzavření jistého druhu „společenské smlouvy“. Právě v tomto ohledu se mohla sociální politika stávat nástrojem germanizace protektorátního obyvatelstva „árijského“ původu. Jeho včleňování do „národního společenství“ bylo spojeno s každodenní sociálněpolitickou praxí. V případě dělnických pracovníků v kovoprůmyslu se mohlo jednat o mzdové zvýhodnění, ale také například o nabídky rekreací, za zvýšení pracovního úsilí. Ke stejnému účelu sloužilo zřizování sprch, šaten, toalet či kantýn v průmyslových závodech, kterážto opatření přinášela větší pohodlí, současně ale vracela dělníka včas k práci.

Ani sociální politika v nacistickém pojetí však za všech okolností nemusela být vedena jen postranními úmysly. Sloužila také k cílené saturaci potřeb určitých skupin obyvatelstva, na nichž režimu obzvláště záleželo. Takto byla například budována propracovaná soustava lékařské péče pro říšskoněmecké děti z táborů zřizovaných v rámci projektu *Kinderlandverschickung* (Vysílání dětí na venkov),⁶⁸ jejichž vznik iniciovaly okupační orgány v obavě před rozšířením epidemických nemocí. Zdraví německých dětí, na nichž měl režim zcela jistě eminentní zájem, bylo jednoznačnou prioritou. Jistým paradoxem ovšem je, že tento neúčelový přístup, vedený pohnutkou sociální potřebností, lze vztáhnout i na případy poskytování sociální podpory osobám, jejichž živitel (nejčastěji manžel) byl perzekvován, a rodina se tak nacházela v tíživé finanční situaci. Ústřední sociální ústav Hlavního města Prahy na základě rozboru jednotlivých případů vyhodnotil stovky osobních žádostí protektorátních občanů a mnoha žadatelům podporu poskytl.⁶⁹ Povědomí o možnosti získat podporu, jakož i schopnost formulovat žádost a doložit čestným prohlášením svou „rasovou“ způsobilost, byly evidentně vlastní nejednomu protektorátnímu Čechovi. Tato praxe vyjevuje nejen to, že v sociální politice zde souběžně působily protichůdné tendence vykonávat perzekuci a poskytovat podporu, ale také skutečnost, že v určitých situacích jednaly úřady poměrně věcně. Příslušná ministerstva v oblasti sociální politiky⁷⁰

67 NA, f. Policejní ředitelství Praha II. – stanice a komisariáty, Malá Strana, oběžník policejního ředitelství v Praze ze 7.3.1942.

68 Viz ŠUSTROVÁ, Radka: *Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě. Politika, každodennost a paměť, 1940–1945*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012, s. 169–175.

69 *Archiv hlavního města Prahy*, f. Ústřední sociální ústav Hlavního města Prahy, k. 409.

70 Do Heydrichovy správní reformy se jednalo především o ministerstvo sociální a zdravotní správy (MSZS). Jeho agenda byla v roce 1942 přidělena nově zřízenému ministerstvu hos-

tak zcela jistě byla aktivním vykonavatelem daných politik, ale sociálněpolitický diskurz se vytvářel pod jednoznačným diktátem okupační moci, například kontrolou úředníků skupiny práce a sociálních záležitostí (*Gruppe Arbeit und Sozialangelegenheiten*) při Úřadu říšského protektora. Podpora českých rodin stíhaných osob se tak stěžejší mohla uskutečňovat bez vědomí nacistických autorit. Podobně zájem systematicky zvyšovat německé obyvatelstvo před českým byl jasným projevem iniciativy německých úředníků ve státní správě. Budoucí výzkum by proto měl přihlídnout i k roli nižších úředních instancí v těchto a jiných podobných případech.

Poslední funkci sociální politiky lze označit za vedlejší produkt ekonomického vývoje a sama proto nepředstavuje cílené sociální opatření. Tvořila spíše doprovodný efekt ekonomických změn, jako bylo například zvyšování důchodů v důsledku vyrovnání mzdové a cenové hladiny mezi protektorátem a říšským územím.⁷¹

Z pohledu systematického výzkumu sociální politiky by měly vzbuzovat zájem první tři zmiňované podoby sociálněpolitických strategií. Výzkum by tak reflektoval vysokou ambivalentnost, s níž režim přistupoval k jednotlivým národnostním a sociálním skupinám. Současné bádání o sociální politice za druhé světové války ovšem postupuje ještě dále a snaží se analyzovat druhou stranu vztahu moci a společnosti. Pokládá si otázku, jakým způsobem obyvatelstvo vnímalo probíhající transformaci sociálních poměrů a jak reagovalo na pokusy o svou integraci do projektu *Volksgemeinschaft*.⁷² Miroslav Kárný na ni odpovídal již počátkem devadesátých let, když

Propagační plakát Národního souručenství zvěstuje zárnou budoucnost. Ale kdo vlastně věřil a v co? (repro z publikace Jana Gebharta a Jana Kuklíka Velké dějiny země Koruny české, sv. XVb. Praha – Litomyšl, Paseka 2007)

podářství a práce, které rovněž pohltilo reformou zrušené ministerstvo obchodu, průmyslu a živností, jakož i ministerstvo veřejných prací. Část agendy MSZS (veřejné zdravotnictví, všeobecná sociální péče a péče o mládež, věci bytové a sociální) byla přenesena na ministerstvo vnitra.

71 Srv. BALCAR, J. – KUČERA, J.: *Von der Rüstammer des Reiches zum Maschinenwerk des Sozialismus* (viz pozn. 13).

72 Srv. ROTH, Karl Heinz: Sozialimperialistische Aspekte der Okkupationspolitik: Strategien und Aktivitäten der „Deutschen Arbeitsfront“ (DAF). In: RÖHR, Werner – EICHHOLZ, Dietrich – HASS, Gerhart – WIPPERMANN, Wolfgang (ed.): *Faschismus und Rassismus: Kontroversen um Ideologie und Opfer*. Berlin, Akademie 1992, s. 353–375.

psal o jednoznačně neúspěšných pokusech Čechy oklamat a zajistit jejich důslednou germanizaci. Dokazoval především to, že čeští dělníci nevěřili v upřímnost sociálně-politických opatření režimu ani v obecné zlepšení. Kárného výzkumu dokumentují zvláště pesimismus a rezervovanost dělníků, ale o vlastním fungování systému a jeho recepci příliš nevypovídají. Je proto třeba dále zkoumat, jak si lidé v protektorátu osvojovali nové sociální vztahy a systémové prvky, nakolik se snažili či dokázali chopit nabízených šancí a využít svých možností, za jakých okolností a z jakých pohnutek byli schopni a ochotni se začlenit do nového společenství (*Vergemeinschaftung*).⁷³ Zejména podoba komunikace společnosti s okupačními a protektorátními orgány představuje v tomto procesu klíčový zdroj pro poznání forem a míry *zaujetí* obyvatelstva novým systémem.⁷⁴ Vnímání současné sociálně-ekonomické situace, víra ve vlastní obeznamenost s existující nerovností ve společnosti a současně nová naděje v narovnání této nespravedlnosti mohly tvořit předpoklady k osvojování nového sociálního řádu.⁷⁵ Bylo by ovšem možné zkoumat i nejrůznější projevy nesouhlasu, například v podobě stávek, prozrazujících snahu dělníků vymoci si na systému to, co si podle jejich přesvědčení sami již dlouhou dobu zasloužili.

Studium pracovních a životních podmínek etnicky českého obyvatelstva ovšem dostatečně nevypovídá o nacistických strategiích v sociální oblasti v celém jejím rozsahu. Způsoby integrace Čechů a českých Němců do „národního společenství“ se často lišily a němečtí experti na sociální politiku z pohledu režimu pochopitelně preferovali německé obyvatelstvo před českým. Nebylo tomu tak ovšem vždy, jak naznačuje například vládní nařízení o zvláštních přídavecích určených početným rodinám z listopadu 1941. Podle prvního paragrafu tohoto nařízení „z prostředků Protektorátu Čechy a Morava může se poskytnouti německým státním příslušníkům a příslušníkům Protektorátu, kteří mají v Protektorátu bydliště nebo obvyklý pobyt a nejsou židy, na žádost za podmínek dále stanovených jako podpora početných rodin zvláštní přídavek na třetí a každé další dítě mladší 16 let“, který činil sto korun

73 Tímto těžko přeložitelným výrazem je míněna společnost, na kterou jsou již aplikována rasová kritéria. V německém prostředí jsou pro jasné rozlišení procesů začlenění jednotlivce do dané komunity (společnosti či společenství) užívány pojmy *Vergesellschaftung* a *Vergemeinschaftung*, k jejichž plnému obsahovému rozštěpení dochází právě v období nacionálního socialismu.

74 Například penzista Josef Růžička ze Lhotky se obrátil na říšského protektora, aby ho upozornil na subjektivně vnímanou sociální nespravedlnost, která mu zřejmě bránila přijmout nový systém za vlastní (dopis je citován beze změn včetně gramatických chyb): „Pane generále je potřeba hlásit kancléři Hitlerovi, že jsou tady veliké nepochopitelnosti mezi zřízenci a úředníky u obce a státu a pensisty. Tady je zřízenec a pensista, kteří mají 6 8 až 16 set Kč měsíčně. Je potřeba sestejnít platy poněvač máme stejné žalutky. Je potřeba urovnat platy částečně na 10 až 12 set Kč měsíčně, žádné příplatky legionářské válečné...“ (NA, f. Úřad říšského protektora, sign. 114-124-6, k. 122, dopis Josefa Růžičky říšskému protektorovi, nedatováno.)

75 „Slovutný pane protektore, přicházím k Vám s touto žádostí. Dávají naše muže do pense v 60 letech, když nemají vyslouženo a tím jsme poškozeni malými pensemi. Proto prosím věnujte se laskavě záležitosti a dejte rozkaz o sloužení na 62 let aspoň – u Vás je 64 – tedy dvě alespoň o dvě léta přes 60.“ (*Tamtéž*, anonym zaslaný říšskému protektorovi z 27.4.1939.)

měsíčně na každé dítě.⁷⁶ Znění tohoto vládního nařízení naopak stanovovalo rovné výchozí podmínky pro rasově „způsobilé“ Čechy a Němce při dosažení zmiňované podpory. Jindy ovšem nenacházel režim pro podobné rovnostářství opodstatnění a objevovaly se kritické hlasy volající po „legitimním“ preferování německého obyvatelstva. Výrazem tohoto selektivního uvažování byly například návrhy na zavedení zvláštního postupu při stanovování přidělu potravin pro těhotné a kojící matky na principu státní příslušnosti. Podle těchto návrhů měli němečtí lékaři německým ženám bez opodstatnění diagnostikovat nejrůznější obtíže a nemoci, aby jim tak umožnili přístup k dalším potravinovým přidělům.⁷⁷ Návrh ovšem nebyl oficiálně přijat, mateřství již dávno nebylo považováno za chorobu, a ženě tudíž nemohl být přiznán stav nemocné, aniž by k tomu existovaly objektivní důvody. S ohledem na správní reorganizaci v duchu Heydrichovy správní reformy by byla podle úředníků velmi obtížná i kontrola plnění takového předpisu. Veřejně deklarované rovnostářství mezi „árijským“ obyvatelstvem a v určitých oblastech praktikovaná nivelizace se zdály být ideální cestou k adaptaci českého obyvatelstva na nový systém a jeho přijetí do společnosti konstruované na základě kritérií „rasy“ a „výkonu“.

Závěrem

Výzkum sociální politiky na území Protektorátu Čechy a Morava otevírá možnost studovat společnost a její postupnou proměnu, k níž docházelo pod vlivem systémových opatření plynoucích z rasově podmíněného sociálního inženýrství, jak je zastávali a realizovali nacionální socialisté. Jejich ideální vizi společnosti, ztělesněnou v sociálním projektu *Volksgemeinschaft*, který lze vnímat především jako soubor nově uspořádaných sociálních vztahů, nejviditelněji charakterizovalo vyloučení vybraných skupin populace z účasti na sociálním systému, popřípadě výrazné omezení či úplné eliminování jejich role ve společnosti. Hodnotu a význam jednotlivých sociálních skupin určovala dvoustupňová selekce. Nejdříve byla posuzována rasová příslušnost a posléze bylo u „rasově vhodných“ osob aplikováno kritérium zásluhy. Výsledkem byla účelová preference vybraných společenských vrstev. Z toho důvodu splňovala sociální politika realizovaná na protektorátním území, podobně jako v Německu záhy

76 Vládní nařízení č. 441 z 21.11.1941, o zvláštních přidacích početným rodinám, bylo publikováno ve *Sbírce zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava* v roce 1941, s. 2041. Vládní nařízení č. 87 z 28.4.1944 rozšířilo platnost tohoto nařízení i na příslušníky protektorátu, kteří „mají bydliště nebo obvyklý pobyt na ostatním území Říše“ (*Sbírka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava*, ročník 1944, s. 465 n.).

77 Podle výnosu říšského protektora z 19.9.1940 měly těhotné a kojící matky obdržet další přiděly pouze v případě zdravotních obtíží. Nejvíce se této národnostní selekce zastával vedoucí skupiny pro zdravotnictví Úřadu říšského protektora Fritz Plato, který si sám stanovil za úkol setrvat s německými lékaři v kontaktu a „zasahovat ve prospěch zvláštních německých potřeb“. (NA, f. Úřad říšského protektora – Státní tajemník, sign. 109-4/1343, k. 82, Gruppe II/2, Ernährung und Landwirtschaft, Vermerk für den Herrn Staatssekretär, Betr. Eierzuteilung an werdende und stillende Mütter, 22.8.1942; dopis F. Plato za Gruppe I/6 adresovaný R. Giesovi z 25.8.1942.)

po převzetí moci nacisty, všechny rysy represivního nástroje a její podoba se odvíjela od řady dalších vnějších okolností, jako bylo rozpoutání válečného konfliktu, vystupňování zbrojní výroby, první neúspěchy německé armády či zahájení totální války.

Přijetím a aplikací rasových opatření na území protektorátu docházelo rovněž v českém a moravském prostoru k zavádění změn v sociální, ekonomické a kulturní oblasti, jejichž rozsah a charakter definoval projekt „národního společenství“. Aplikace konceptuálního rámce označovaného v dobovém úzu jako *Volksgemeinschaft* na protektorátní prostředí proto nabízí široký badatelský prostor pro sledování společenských proměn jak ve vertikální (sociálně-třídní), tak v často opomíjené horizontální (národnostní či etnické) rovině. Současně umožňuje pozorovat rozhodující proces uplatňování příslušných měřítek v říši a protektorátu a propojit oba územní celky výzkumem jednak expertního diskurzu a jednak vlastní sociálněpolitické praxe.

Jak ovšem víme z dosavadního bádání, role silné národní pospolitosti hrála podstatnou úlohu i na české straně mezi protektorátním obyvatelstvem. Vlastenecky pojaté národní projekty česká a československá historiografie interpretuje jako „záchranné kruhy“ zachytávající germanizaci ohrožené národní vědomí, mnohem méně ovšem připouští existenci cílené pročeské národní agitace řízené okupační mocí.⁷⁸ Formování národního prostředí, které by mělo dostatečný vnitřní integrační a solidaristický náboj, tak jistě nebylo projektem výhradně německým, ale ani výhradně vlasteneckým, a tedy protinacistickým. V protektorátu se za podpory německých okupačních orgánů utvářela česká, národně sebedefinovaná pospolitost, jež měla plnit významnou, ba dokonce klíčovou funkci v hospodářském zázemí třetí říše. Vztahovala se ni příslušná rasová a výkonnostní kritéria, obdržela ovšem též možnost čerpat ze soustavy sociálněpolitických opatření. Sociální politika se tak stala nejen prostředkem vylučování a germanizačního úsilí okupačního režimu, ale také nástrojem integrace a sociálního ochrannářství, a v různých variacích těchto zdánlivě protikladných funkcí pronikala do každodenních životů českých a německých obyvatel protektorátu. Že to bez sociální politiky tehdy prostě nešlo, bylo zřejmé protektorátním i okupačním úřadům. O mnoho více by ovšem tuto skutečnost měla recipovat i soudobá česká historiografie.

Stat' vznikla s podporou Grantové agentury Univerzity Karlovy v rámci projektu č. 617/012 „Proměny rodinné politiky od Protektorátu Čechy a Morava po lidově demokratické Československo, 1939–1989“.

78 K této cílené pročeské agitaci viz ŠUSTROVÁ, Radka: Ve jménu Říše a českého národa: Veřejné manifestace po atentátu na Reinharda Heydricha. In: *Paměť a dějiny*, roč. 6, č. 2 (2012), s. 48–59.